

KEMAL KARPAT VE OSMANLI TARİHİNİN DÖNEMLENDİRİLMESİ

(*Kemal Karpat and The Periodization of Ottoman History*)

Cumali BOZPİNAR ¹

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 28.08.2020

Makale Kabul Tarihi: 15.10.2020

ÖZ

Osmanlı tarihini dönemlendirme üzerine bir mutabakat bulunmamaktadır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'ne egemen olan yapıların zihniyet, iktisadi kurumlar, dinamikler ve çelişkileriyle birlikte en açık biçimde XVI. yüzyıl incelenerek anlaşılabilirliği genel olarak kabul edilmekte olup bu yüzyıl Klasik Dönem veya Altın Çağ olarak adlandırılmaktadır. Klasik Dönem'de Osmanlı Devleti'nde merkezî yapılar egemen hale gelerek tüm unsurları ve kendini yeniden üretme biçimleri kurumsal niteliğine kavuşmuştur. Osmanlı tarihini dönemlere ayırma konusunda ortaya atılan görüşler temelde iki başlık altında toplanabilir. Bunlardan ilki askeri performansa bağlı, ikincisi toplumların niteliği ve gelişmesiyle insanın doğası ve gelişmesi arasında paralellik kuran gelenekçi görüşler. İlkinde askeri performansın gelişmesi paralelinde yükselme, duraklama ve gerileme şeklinde bir tarihsel dönemleme, ikincisinde ise büyüme, olgunluk ve bozulma sırasını izleyen bir tarihsel süreç ortaya çıkmaktadır. Karpat ise Osmanlı tarihini dönemlendirme konusunda en sistematik görüşleri ortaya koymuştur. Karpat'ın belirgin farklılığı, toprak rejimi (tımar) çerçevesinde tüm Osmanlı tarihini kapsayacak şekilde açıklamalarda bulunmuş olmasıdır. Karpat'ın modellemesi iktisat tarihi literatürüne önemli bir katkı niteliği taşımaktadır.

Çalışmada karşılaştırmalı yöntem ve kaynak tarama yöntemi kullanılarak Karpat'ın literatüre katkısının gösterilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tarihi, Dönemlendirme, Kemal Karpat, Tımar

ABSTRACT

There is no consensus on periodizing Ottoman history. However, it is generally accepted that the structures that dominated the Ottoman State can be understood most clearly by examining the XVIth century. This century is called the Classical Period or the Golden Age. In the Classical Period, centralist structures became dominant in the Ottoman society and all of its elements gained institutional character. The views put forward on periodizing Ottoman history can be grouped under two headings: Either depending on military performance, or traditional views that draw parallels between the quality and development of societies and the nature and development of humans. In the first, a historical period in the form of rise, stagnation and regression is made in parallel with the development of military performance. In the second, a historical process follows the order of growth, maturity and deterioration. Karpat, on the other hand, put forward the most systematic views on periodizing Ottoman history. Here, the distinct difference of Karpat's views is that he made statements covering the entire Ottoman history within the framework of the land regime (timar). Karpat's modeling is an important contribution to the economic history literature.

In the study, it is aimed to show the contribution of Karpat to the literature by using the comparative method and the literature review method.

Keywords: Ottoman History, Periodization, Kemal Karpat, Timar

¹ Dr., Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (Milli Emlak Genel Müdürlüğü), cumalispontik@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8760-5253.

Giriş

Osmanlı tarihinin dönemlendirilmesinde Kemal Haşim Karpat düşüncelerini en sistematik bir halde ortaya koymuştur. Burada Karpat'ın farklılığı, tüm Osmanlı tarihini kapsayacak şekilde toprak rejimi çerçevesinde açıklamalarda bulunmasıdır.

Bu çalışmada Karpat'ın Osmanlı tarihinin dönemlendirilmesine dair görüşleri incelenecektir. Çalışma, düşünürün “Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım” başlıklı makalesi ve “Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi” başlıklı kitabı özelinde belirttiği görüşleriyle sınırlandırılmıştır.

Çalışmada karşılaştırmalı yöntem ve kaynak tarama yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda Karpat'ın Osmanlı tarihinin dönemlendirilmesine ilişkin olduğunu kabul ettiğimiz açıklamaları ortaya konulup, bu açıklamalar gerektiğinde konu üzerine yapılmış çalışmalarda belirtilen düşüncelerle karşılaştırılarak değerlendirilecek ve bazı teorik çıkarımlarda bulunacaktır.

1. Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Literatür Taraması

Osmanlı Devleti tarihini dönemlere ayırma noktasında bir mutabakat bulunmamaktadır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'ne egemen olan yapıların zihniyet, iktisadi kurumlar, dinamikler ve çelişkileriyle birlikte en açık biçimde XVI. yüzyıl incelenerek anlaşılacağı genel olarak kabul edilmekte olup bu yüzyıl Klasik Dönem veya Altın Çağ olarak adlandırılmaktadır. Klasik Dönem'de Osmanlı Devleti'nde merkezîyetçi yapılar egemen hale gelerek tüm unsurları ve kendini yeniden üretme biçimleri kurumsal niteliğine kavuşmuştur. Bu kapsamda toprakta devlet mülkiyeti ile şehirlerin, loncaların ve ticaretin vergilenmesi noktalarında devlet, gücünün zirvesine ulaşmıştır².

Tarih yazınında, Osmanlı tarihinde Klasik Dönem ile diğer tarihsel dönemler karşılaştırılarak kuruluş, yükseliş, duraklama-gerileme ve çöküş şeklinde bir dönemlendirme yapıldığı görülmektedir. Özvar (1999: 135)'ın da belirttiği üzere böylesi bir dönemlendirmede Osmanlı askeri performansının önemli bir rol oynadığı kabul edilebilir. Böylece Osmanlı tarihine Osmanlı askeri performansının gelişimi (yükselişi, durağanlığı ve düşüşü) odaklı bir bakış, beraberinde Osmanlı toplumsal formasyonunun diğer alanlarındaki performansının dikkate alınmamasına veya Klasik Dönem sonrası tarih araştırılsa dahi incelenen dönemin ideal kabul edilen Klasik Dönem'den olumsuz anlamda bir sapma olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Dahası bu değerlendirme XIX. yüzyıla gelene kadar değişmemiş, bu dönemde çöküş mefhumu sadece askeri gücün düşüşü değil aynı zamanda Osmanlı kurumsal ve zihniyet yapılarının bozulmasının da işaretleri sayılır duruma gelmiştir (Özvar, 1999: 137).

Tersinden bakıldığında Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılın sonundan itibaren çöküş halinde olduğu kabulünün, Avrupa toplumlarının kendilerini bütün halinde “Batı Medeniyeti” olarak dünya tarihinin muharrik gücü tasavvur etmesinin bir yansıması olarak işlev gördüğü ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda Osmanlı Devleti'nin çöküşü Batı Medeniyeti'nin askeri, ekonomik, siyasi ve zihniyet yönlerinden üstünlüğünün birer tarihsel kanıtları olarak gösterilmiştir (Özvar, 1999: 137).

² Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönem'de her yönüyle ayrıntılı bir şekilde incelendiği bir çalışma için bk. İnalçık (2013).

Diğer taraftan Osmanlı insanının kendi tarihlerini dönemleme noktasında durumlarının tespit edilmesi uygun olacaktır. Burada tespit, kroniklere dayalı olarak ortaya çıkmaktadır. Buna göre Osmanlı Devleti diğer İslam devletleriyle karşılaştırılmış ve üstünlükleri ortaya konulmuş, yeni usuller eleştirilerek ortaya çıkmış bu usullerden dolayı yeni dönem adlandırması yapılmıştır. Bunun yanında kanunlar ile düzenin bozulduğu ve “eski”ye yani “Altın Çağ”a dönüş vurgusu yapılmıştır. Osmanlı düşünürlerinin Farabi (d.872-ö.950), Gazali (d.1058-ö.1111), Nasireddin Tusi (d.1201-ö.1276), Devvani (d.1426?-ö.1502) ve özellikle İbn Haldun’un (d.1332-ö.1406) düşüncelerinden etkilendiği belirtilmektedir. Bunlar arasında Katip Çelebi (d.1609-ö.1657) ve Naima (d.1655-ö.1716) özel bir yer tutmaktadır. Katip Çelebi’ye göre toplumların niteliği ve gelişmesiyle insanın doğası ve gelişmesi arasında tam bir paralellik bulunmaktadır. İnsanlar gibi toplumlar da ilki büyüme, ikincisi istikrarlı olgunluk ve üçüncüsü zeval (bozulma) olmak üzere belli dönemlerden geçer. Sağlam bir yapısı bulunan toplumlarda çöküş geç ortaya çıkar ve bu toplumlar uygun önlemler alarak çöküşü ertelemek imkânına sahiptirler. Osmanlı tarihini İslam siyaset ve ahlak anlayışına göre sistemli biçimde dönemlere ayırmaya çalışan Osmanlı tarihçilerini XIX. yüzyılda Mustafa Nuri Paşa (d.1798-ö.1879) ve Ahmed Cevdet Paşa (d.1822-ö.1895) izlemiştir. Katip Çelebi gibi onlar da Osmanlı tarihini başlıca üç döneme ayırmışlardır: Gençlik yani büyüme; orta yaş yani istikrarlı olgunluk ve yaşlılık yani çöküş. Osmanlı tarihinin büyüme, olgunluk ve çöküş olmak üzere üç döneme ayrılması anlayışı okul kitaplarının dayandığı klasik bölümlenme olarak Abdurrahman Şeref (d.1853-ö.1925) ve Yusuf Akçura (d.1876-ö.1935) yoluyla günümüze kadar gelmiştir (İnalçık, 2010).

Yukarıda anlatılan “gerileyiş” dönemlemesinden rahatsız olmakla birlikte bu kavramsallaştırmayı bütünlük bir bakış açısından değiştiremeyen Darling (2002), burada temel olarak “gerileyiş”in 300 yıldan daha uzun sürmesinin mantıksız olduğunu ileri sürüp bunun Osmanlı toplumsal ve ahlaki bozulmasına uygun küresel güç kaybına atfedilmesi olduğu tespitinde bulunmuştur. Darling (2002) bu tespitinin ardından kendi dönemlendirmesini Genişleme (1300-1550), Yoğunlaşma (1550-1718) ve Dönüşüm (1718-1923) şeklinde yapmıştır. Genişleme dönemine ilişkin olarak bu dönemde tımar sisteminin askeri, mali, mahalli yönetim ve egemen sınıfın ödüllendirilmesi şeklinde çoklu işleve sahip olduğunu belirtse de Osmanlı tarihinin dönemlendirmesini ekonomik temelli olarak açıklamamıştır (Darling, 2002: 21).

Osmanlı tarihinin dönemlendirmesi konusunda belki de en aykırı yazar olan Hathaway (1996)’e göre kısaca tüm Osmanlı tarihi büyük değişikliklerin gerçekleşmesinden ibarettir. Bu büyük değişikliklerden ayanın yükselişinin hem taşra hem de merkez devlet personelinin karıştığı karmaşık bir süreç niteliğinde olduğuna dikkat çekmiştir. Böylece ayanın gücü 1808’de onaylanana kadar en azından XVI. yüzyılın sonundan itibaren merkeziyetsizleşmenin Osmanlı yönetiminin evriminin yörüngesi olduğunu belirtmiştir. Kısaca Hathaway (1996)’ın Osmanlı tarihini dönemlere ayırmadığı söylenebilir.

İnalçık (2010) tarihsel gelişmeyi devlet ve toplumun denge arayan faaliyeti ve bu dengeyi bulduğu dönemler şeklinde bir çerçevede yorumlamıştır. Bu yorumlamada tarihi sürecin temel cephelerden ele alınması gerekliliğini belirtmiştir. Böylece ilk olarak yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti ve yabancı güçler arasında kurulan değişken denge, sonra devlet içinde hükümdarın değişen siyasi otoritesi sorunu ve bunun devlet içindeki öteki güçler karşısında

denge durumu ve nihayet devletin askeri, mali ve toplumsal kurumlarının dayandığı toprak tasarrufu ve işlenmesi sisteminin geçirdiği aşamaların incelenmesi gerekmektedir. Son cephe iktisadi temele dayandığından iktisat tarihi açısından önem arz etmektedir³.

2. Karpat'a Göre Osmanlı Tarihinin Dönemleri

Klasik Dönem kategorileştirmesini kabul eden Karpat, bu dönemin XVII. yüzyılda hareketlenen iç dinamiklerle değişme sürecine girdiğini belirtmektedir:

...Biz XVII. yüzyıldaki bu değişme sürecini merkezi hükümet tarafından düzenlenen ve yazılan bir senaryo olarak değil, daha çok diyalektik ve görece bağımsız bir örüntü olarak farz eden bir görüşe sahibiz. Merkezi hükümetin otorite kaybı yerel ve bölgesel güçlerin kullanımı ile beraber gelişmişti ve büyümekte olan Avrupa etkisi ile hız kazanmıştı. Klasik dönem kurumlarının biçimleri korunmuştu, ancak bunların fonksiyonları ve işleyiş mahiyetleri sert bir şekilde değişmişti. Yine de, XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki değişim sürecinde resmi kurumsal statülerin korunması, bir gözlemciye sosyal yapıdaki iç dönüşümün derin ve çoğunlukla kaotik gerçekliğinden daha çok akıcı bir devamlılık şeklinde yanıltıcı bir intiba bırakabilir...(Karpat, 2019: 35-6).

Tımar sistemini Osmanlı sosyoekonomik yapısının anahtarı konumunda kabul etmektedir (Karpat, 2019: 41). Yukarıda bahsedilen değişim sürecinde devletin askeri (yönetenler-asker ve sivil) ve reaya (yönetilenler-üreticiler) şeklindeki sosyal ayrımı koruduğunu belirtmektedir (Karpat, 2019: 26, 41, 49). Ona göre burada, her sosyal grubun toplumsal düzende kendi yerini sürdürmesi gerektiği düşüncesi egemen olmuştur ki nihai olarak toplumsal değişmezlik ilkesi diyebileceğimiz bu anlayış “raiyyet oğlu raiyyet oğludur” şeklinde ifade edilmiştir (Karpat, 2019: 49-50).

Karpat'a göre XVII. yüzyılda gerçekleşen değişme sürecinin tetikleyicisi bir önceki yüzyıldaki gelişme dinamikleriyle ilintilidir. Şöyle ki XVI. yüzyıl sonlarında hızlı nüfus artışının köylüleri işsiz bıraktığını, bunlardan mahalli idarecilerin kendi ordularını teşkil ettiklerini, geri kalan köylülerin eşkıyalığa yönelerek toprakla uğraşan köylülere saldırdıklarını ve bunların da daha güvenli olan şehirlere kaçmak zorunda kaldıklarını, miri arazide kiracı olanların göç etmesi durumunda ceza ödeyebildiği ve istisnai durumlarda kendi köylerine geri getirilebildikleri fakat bu kısıtlamaların XVII. yüzyılda ortadan kalktığını belirtmektedir (Karpat, 2019: 63).

Görüldüğü üzere Karpat (2019)'a göre Osmanlı Devleti'nde tarihsel olarak bir Klasik Dönem yaşanmış ve bu dönem XVI. yüzyıl sonlarında nüfus artışına paralel olarak devletin sosyoekonomik yapısının anahtarı olan tımar sisteminin bozulmasıyla sona ermiştir. Bu bozulmaya rağmen yöneten ve yönetilen ayrımına dayalı sosyal düzen varlığını sürdürmüştür. Söz konusu varlığın devam etmesi iktisadi temelin varlığının da devam ettiğini ima eder ki Osmanlı tarihinin dönemlere ayrılması noktasında önemlidir.

³ Bir devletin iktisadi temelden tarihsel gelişimi ve dolayısıyla dönemlere ayrılmasında “üretim tarzı” kavramı belirleyici bir çerçeve oluşturmaktadır. Böylece üretim tarzı çerçevesinde Osmanlı tarihinin dönemlendirilmesinin daha net değerlendirmeler ortaya konulmasını sağlayabileceği beklenebilir. Oysaki iktisat tarihi yazımında “the grand problem” niteliğindeki bu konudaki tartışma bu çalışmanın sınırlarını fazlasıyla aşmaktadır. Osmanlı Devleti'nin üretim tarzının tartışmasına ilişkin olarak bk. Yerasimos (1980), Oyan (1998), Erdost (2005), Başkaya (2007), Divitçioğlu (2010), Şahinöz (2011), Kaymak ve Teoman (2016) ve Oyan (2016).

Klasik Dönem'in varlığının sona ermesini kabul etse de Karpat (2015: 132), Osmanlı tarihini gelişme/genişleme, duraklama ve gerileme şeklinde dönemlere ayırmak yerine "Osmanlı'nın toplumsal değişiminde kültürel faktörlere hak ettiği yeri veren ve ekonomik ve sosyal faktörlerin etkilerini göz önüne alma fırsatı tanıyan yeni bir yaklaşım" önermektedir. Burada kendi ifadelerini belirtmek uygun olacaktır:

...Bu çalışmanın amacı; Osmanlı tarihini, çoğunlukla kontrol ettikleri arazilerden elde ettikleri güç ile yönetim ve toplumda üstünlük kuran sosyal gruplar ve toprak sistemindeki değişimlere göre gelişen ve değişen safhalar, dönemler veya evrelere ayırmaktır. Osmanlı tarihinin bu şekilde dönemlendirilmesi ... esas itibarıyla temel ekonomik kaynağın -toprağın- düzenlenmesi ve elit sınıfın arazi sahipliği ve işletmesi temeline bağlı olarak nüfuzlarının yükselip düşmesine dayanmaktadır.

Geleneksel Osmanlı toplumundaki toprak sistemini, elitlerin doğuşunu etkileyen ve bu sınıfların hem geniş halk kitleleri hem de resmi devlet kurumlarıyla ilişkilerinde onlara bazı güçler sağlayan temel ekonomik kurum olarak kabul etmekteyiz. Toprak, toprak mülkiyeti ve işletmesi, Osmanlı tarihindeki başlıca değişimlere yol açan sabitler (süreklilikler) ve değişkenlerin her ikisini de göstermektedir. Ekonomik zaruret ve toprağın sürekli işlenmesi sabitler (süreklilikler) olarak, toprak mülkiyeti biçimleri işletme şekilleri ise değişkenler olarak görülebilir. Çiftçilere değişmez bir vazife olarak sürekli toprak işleme görevi yükleyen geleneksel sosyal teoride de açıkça ifade edildiği gibi, Osmanlı gibi geleneksel bir toplumda tarımsal mallara duyulan ihtiyaç değişmeyip sabit kalmıştır. Ancak tarımsal malların üretim ve dağıtımını sosyal yapı, güç ilişkileri, mülkiyet hakları ve toprak icarındaki dönüşümleri yansıtan önemli sayıdaki değişkeni göstermektedir...(Karpat, 2015: 132-3).

Bu uzun alıntıdan bazı tespitlerde bulunmak mümkündür. Karpat Osmanlı tarihine ilişkin klasik dönemlendirmeyi kabul etmeyip tarihsel gelişimini Osmanlı toplumunun değişimi olarak görmektedir. Burada kültürel faktörleri belirleyici bulsa da iktisadi ve sosyal faktörlerin de etkilerinin göz önüne alınmasını vurgulamaktadır. Temel olarak ise yönteminin toprak rejiminin değişmesi paralelinde topraktan elde edilen güçle yönetimde ve toplumda üstünlük kuran sosyal gruplar ve toprak sistemindeki değişimlere göre gelişen ve değişen dönemlendirme olduğu ortaya çıkmaktadır. Dahası bunu esas itibarıyla iktisadi kaynağın yani toprağın düzenlenmesine dayandırmaktadır. Kısaca Osmanlı insanında zenginlik kaynağı olarak toprağın görüldüğü söylenebilir.

Karpat (2015: 133)'a göre Osmanlı toplumunda zenginlik kaynağı olarak toprağın görülmesi, Osmanlı toplumunun geleneksel bir toplum yapısında olmasından kaynaklanmıştır: "Geleneksel bir sistemde fikirlerin kaynağı ve meşrulaştırılması oldukça farklı şeylerdir. Karl Mannheim'in teorisine katılarak fikirlerin toplumsal kökeni olduğu görüşünü benimsiyoruz. Diğer taraftan özellikle toplumsal düzenle ilgili fikirlerin meşrulaştırılması teolojik bir kisveye bürünebilir ve cari dini sistemin doğmalarına uygun olarak ifade edilebilir." Başka bir deyişle Karpat burada gelenekçilik ilkesini ima edip fiili durumun bu ilke ile tarihsellikten kopuk bir şekilde meşru gösterildiğini belirtmektedir⁴.

Yukarıda belirtilen temel değerlendirme ve saptamalardan sonra Karpat (2015) "Osmanlı tarihinin dönemleri"ni a) Hudut Boyları: Uç Beyleri (1299-1402), b) Merkezi Yarı-Feodal

⁴ Osmanlı toprak rejiminde fiili durumun Osmanlı iktisadi zihniyetinde adalet dairesi kavramında ifadesini bulduğu belirtilebilir. Buna göre; Osmanlı toplumunda üretim ilişkileri sonucunda ortaya çıkan artı ürüne devlet ya da onun yetkilendirdikleri tarafından el konulması adaletin gereğidir ve bu statüleri meşrulaştıran dinsel temele dayanmaktadır. Ayrıntılar için bk. Bozpınar (2020).

Dönem (1421-1596), c) Taşrada Özerklik ve Ayanlar (1603-1789) ve d) Ulus-Devlet Olma Dönemi: Bürokrasi ve Aydınlar (1808-1918) şeklinde ayırmaktadır.

İlk dönemde beyler kendi ordularına sahip fakat padişahın emrinde olmuşlardır. Beyler, halktan Bizans yönetimine göre daha az vergi almışlardır. Burada beyler vergi ve yönetim noktasında halk ile padişah arasında aracı konumunda olmuştur. Uç beylerinin bu özerkliği neredeyse 1402 Ankara Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni yıkılma noktasına getirmiştir (Karpat, 2015: 141-2). Bu dönemde merkezileşmesinin henüz oluşmadığı ve merkezkaç potansiyelinin yüksek olduğu belirtilebilir.

İkinci dönemde kısaca merkezileşme gerçekleşmiştir. Merkezi hükümete bağlı kul ve sipahilerin yerini eyalet/taşra sipahileri yani eyalet/taşra seçkinleri almıştır (Karpat, 2015: 143). Tımar sistemi iktisadi ve toplumsal taban durumuna gelmiştir. Tımarın gelir durumuna göre bir savaş anında insan gücü ve levazım hizmetleri temin etmek şeklindeki askeri fonksiyonu diğer sorumluluk alanlarına göre öncelik kazanmışsa da tımar sistemi devletin, en önemli iktisadi kaynak olan toprak ve nüfusun en geniş bölümü olan köylüler üzerinde denetim sağlanmasına yarayacak mekanizmayı temin etmiştir. Böylece klasik teoriye uygun şekilde tımar sistemi, toplumsal düzenin kurulumunda ve korunmasında en etkili yol olmuştur. Dahası süreklilik gösteren bir gelir kaynağını sürdürme açısından da önem arz etmiştir. Bununla birlikte işlenebilir arazinin genişletilmesi ve teknolojinin ilerletilmesi noktalarında sistem başarılı olamamıştır (Karpat, 2015: 144-5). Bu başarısızlık kendini artan Osmanlı nüfusunu eritememe şeklinde göstermiştir (Karpat, 2015: 145).

Tımar sisteminin yukarıda belirtilen başarısızlığına bağlı olarak XVI. yüzyılda çoğunluğu gençlerden oluşan, bazıları Anadolu'nun çeşitli yerlerinde iş arayan, iş bulamadığı için her işte çalışmaya hatta paralı asker olmaya bile hazır bir nüfus fazlası ortaya çıkmıştır. Osmanlı sisteminin yapısal katılığı ile bu nüfus fazlası birleşince toplumsal çözülmeye sebep olmuştur (Karpat, 2015: 146).

Karpat (2015: 146) bu süreçte işsiz nüfus kitlesi yanında ateşli silahların kullanılmaya başlanmasının sipahileri neredeyse gereksiz hale getirmesine ve daha sonra ise piyadelerin rolünün artışıyla yeni silahlara özellikle ateşli silahlara duyulan ihtiyacın artışına dikkat çekmektedir. Tüm bunlar devletin giderlerini ve dolayısıyla gelir ihtiyacını artırmıştır. Bu nedenle de başlıca gelir kaynağı olan tarımsal üretimin artırılması zorunlu hale gelmiştir. Geline noktada tımar sistemi askeri yararlılığını yitirdiği için devlet gelirlerini artırmak şartıyla, tımar sistemine dahil olan arazilerin işletilmesindeki değişikliklere karşı devlet daha az karşı duran bir tutum içine girmiştir. Böylece miri arazilerin yönetiminde tımar sisteminden yavaş yavaş uzaklaşarak aşağıda anlatılacak olan iltizam ve malikâne sistemleri uygulamalarına geçilmiştir. Bunun sonucu olarak taşradaki merkezkaç güçlerin büyüdüğü ve diğer yönlerinin yanında iktisadi olarak etkin hale geldikleri belirtilebilir.

Ayanlar⁵ dönemi diyebileceğimiz üçüncü dönemde iltizam sistemi⁶, malikâne sistemi⁷ ve ayanların güçlü olduğu görülmektedir. Karpat ayanlar ile toprak sistemi arasındaki ilişkiyi açık bir şekilde ortaya koyamamış olmakla birlikte iltizam usulü ve malikâne sisteminden genel hatlarıyla bahsetmekle yüzeysel olarak bu ilişkiyi betimlemiştir (Karpat, 2015: 147-151).

Dördüncü dönemde merkezileşmenin, reformasyonun ve ayanlarla mücadelenin temel değişkenler olduğunu belirten Karpat, 1839 Tanzimat Fermanı'yla mülkiyetin öneminin vurgulandığı ve 1858 Arazi Kanunu'yla özellikle Balkan köylülerinin desteğinin alınması amacının güdüldüğünü kabul etmektedir (Karpat, 2015: 152-154).

Yukarıda sıralananların dışında dördüncü dönemle ilgili bazı açıklamalarda bulunulması uygun olacaktır. XIX. yüzyılda Osmanlı ekonomisi tarıma dayalı yapısını korumuştur ve bu yüzyılda en önemli sorunlardan biri vergi tahsilatı olmuştur. Bu amaçla vergi tahsilatında aracılara devreden çıkarmak üzere II. Mahmut döneminden itibaren ciddi gayret gösterilmiştir fakat başarı elde edilememiştir. Devlet vergi tahsilatı için zor kullanma yolunu seçmiş ve böylece ayrılıkçı milliyetçi fikir ve ayaklanmaları körüklemiştir. Burada tarımsal artığa el koyabilmek adına merkez ve taşra bürokrasisi ile taşra eşrafının sınıfsal ittifakı büyük önem arz etmiştir (Özbek, 2015).

Böylece Karpat'ın gelenekçi Osmanlı toplumunun zenginlik kaynağı olarak toprağı kabul etmesine bağlı olarak bu iktisadi değişkenin tüm Osmanlı tarihi boyunca seyirindeki

⁵ “Şehirlerde, köylerde, orduda, aşiretlerde ve devlet kademelerinde önem kazanmış olan ileri gelenler”i ifade eden ayan, Osmanlı toplumsal formasyonunun kuruluşundan beri var olmuştur. Merkezi yönetim ile halk arasında aracılık işlevi görmüştür. Ayanın bu görevini sürdürmesi için İstanbul'dan devlet ileri gelenleri arasında taraftarlar bulması gerektiği gibi büyük bir servet ile elinde kaba kuvvet durumunda her zaman kullanabileceği bir başıboş levend topluluğu bulundurması zorunluluğu da var olmuştur. Ayan, Celali İsyanları sonrası bozulan düzende egemen konuma gelmişlerdir. Ayrıntılar için *bk.* Özkaya (2014).

⁶ İltizam, özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması demektir. Bu işi yapan kişiye mültezim denmiştir. İltizamın Osmanlı Devleti'nde başlangıç tarihi tam olarak bilinmemektedir. Uygulanmasına ilişkin ilk örnekler XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülür. Bununla birlikte bu örnekler dikkatle incelendiği zaman oldukça gelişmiş ve yerleşmiş terminoloji ve mekanizmaları ile çok daha önceden başlamış olduğu kabul edilebilir. Ayrıntılar için *bk.* Genç (2000).

⁷ Malikâne sisteminde “mukataa” adı verilen vergiler açık artırma (müzayede) ihalesiyle satılmıştır. Normal iltizamda açık artırma bir ilâ üç yıl arasında değişen bir dönem için hazineye ödenecek yıllık vergi tutarı üzerinden gerçekleşirken malikâne sisteminde yıllık vergi tutarı hazine tarafından belirlenmiştir ve rekabetle değiştirilmesi söz konusu olmamıştır. Burada açık artırma, yıllık vergi miktarı sabitlenmiş bulunan mukataanın kaydıhayat şartıyla vergilendirme hakkını elde etmenin bedeli olarak ödenmesi gereken ve “muaccele” adı verilen peşin tutar üzerinde yapılmıştır. Açık artırmada en yüksek peşinatı ödeyen kimse malikâne sahibi olarak berat almıştır. XVII. yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşan savaşlar giderleri büyük ölçüde arttırmış, gelirleri ise bir bölümü elden çıkan bölgelerde kaldığı için azaltmıştır. Bütçede büyüyen açıklarını kapamak üzere hazine mukataaları vaktinden önce, artan oranda peşin ödeme şartıyla ve tahvil süreleri bir yıla hatta daha kısa dönemlere indirerek iltizama verilmeye başlanmıştır. Sıkça değişen ve verdikleri peşinatı faiziyle birlikte bir an önce mükelleflerden çıkarmaktan başka kaygıları olmayan mültezimler reaya üzerindeki vergi yükünü üretim kapasitesini daraltacak ölçüde ağırlaştırmıştır. Üretim kapasitesi daraldıkça vergi gelirleri düşmüştür. Gelirler azaldıkça hazinenin ihtiyacı ve talebi de artmıştır. İltizam sisteminde vergilendirme ile üretim kapasitesi arasında birbirini engelleyen bir kısır döngünün yerleşmesi Osmanlı maliyesinin XVII. yüzyılın sonlarında karşılaştığı temel paradoks olmuştur. Malikâne sistemi bu paradoksu aşmayı sağlayacak bir kurum olarak düşünülmüştür. Mukataaların geçici bir süre için değil ömür boyu devam etmek üzere iltizama verilmesi reyanın üretim kapasitesiyle vergi ödeme gücü arasında oluşmuş olan kısır döngüyü tersine çevirecek yeni bir mekanizmayı yerleştireceği öngörülmüştür. Bu yeni sistem yalnız reyanın ve hazinenin değil aynı zamanda malikâneci mültezimin de lehine sonuçlar doğurmaya aday olarak görülmüştür. Gerçekten her üçünün menfaatini uyumlu bir hale getirdiği için hemen benimsenmiş, hızla yayılmış ve uzunca bir süre uygulanmıştır (Genç, 2003).

değişikliklerden hareketle Osmanlı tarihini dönemlere ayırmasının başarılı bir modelleme olduğu kabul edilebilir.

Sonuç

Osmanlı Devleti tarihini dönemlere ayrılması tartışmalı bir konudur. Bu bağlamda üzerinde tek mutabakat sağlanan nokta Osmanlı Devleti'ne egemen olan yapıların zihniyet, iktisadi kurumlar, dinamikler ve çelişkileriyle birlikte en açık biçimde XVI. yüzyıl incelenerek anlaşılabilirliği ki bu yüzyıl Klasik Dönem veya Altın Çağ olarak adlandırılmaktadır. Klasik Dönem'de Osmanlı Devleti'nde merkezîyetçi yapılar egemen hale gelerek tüm unsurları ve kendini yeniden üretme biçimleri kurumsal niteliğine kavuşmuştur.

Osmanlı tarihini dönemlere ayırma konusunda temelde iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki askeri performansa, ikincisi toplumların niteliği ve gelişmesiyle insanın doğası ve gelişmesi arasında paralellik kuran gelenekçi görüşler. İlkinde askeri performansın gelişmesi paralelinde yükselme, duraklama ve gerileme şeklinde bir tarihsel dönemleme, ikincisinde ise büyüme, olgunluk ve bozulma sırasını izleyen tarihsel bir süreç ortaya çıkmaktadır.

Karpat ise Osmanlı tarihini dönemlendirme konusunda en sistematik görüşleri ortaya koymuştur. Karpat'ın belirgin farklılığı toprak rejimi çerçevesinde tüm Osmanlı tarihini kapsayacak şekilde açıklamalarda bulunmuş olmasıdır. Karpat'ın yöntemi toprak rejiminin değişmesi paralelinde topraktan elde edilen güçle toplumsal üstünlük kuran gruplar ve toprak sistemindeki değişimlere göre gelişen ve değişen bir tarih dönemlendirmesidir. Buna göre Karpat Osmanlı tarihini; a) Uç beyleri dönemi (1299-1402), b) Merkezi yarı-feodal dönem (1421-1596), c) Taşrada özerklik ve ayanlar (1603-1789) ve d) Ulus devlet olma dönemi (1808-1918) olmak üzere dört döneme ayırmıştır.

Diğer taraftan Karpat'ın Osmanlı tarihini dönemlendirme konusunda toprak gibi bir iktisadi değişkeni esas alan modellemesi iktisat tarihi literatürüne önemli bir katkı niteliği taşımaktadır.

Kaynakça

- Başkaya, F. (2007). *Yediyüz (Osmanlı Beyliği'nden 28 Şubat'a: bir devlet geleneğinin anatomisi)* (3. baskı). Ankara: Özgür Üniversite.
- Bozpinar, C. (2020). Weberyen subjektif rasyonalite: Osmanlı iktisadi zihniyeti. *Efil Journal*. 3 (9), 126-45.
- Darling, L. T. (2002). Another look at periodization in Ottoman history. *The Turkish Studies Association Journal*, 26 (2). 19-28.
- Divitçioğlu, S. (2010). *Asya üretim tarzı ve Osmanlı toplumu-Marksist üretim tarzı kavramı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Erdost, M. İ. (2005). *Asya üretim tarzı ve Osmanlı İmparatorluğunda mülkiyet ilişkileri*. Ankara: Onur Yayınları.
- Genç, M. (2000). İltizam. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (cilt 22, 154-8). Erişim <https://islamansiklopedisi.org.tr/iltizam--vergi> (Muhtelif Tarihler).
- Genç, M. (2003). Mâlikâne. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* (cilt 27, 516-8). Erişim <https://islamansiklopedisi.org.tr/malikane> (Muhtelif Tarihler).
- Hathaway, J. (1996). Problems of periodization in Ottoman history: The fifteenth through the eighteenth centuries. *Turkish Studies Association Bulletin*. 20 (2). 25-31.
- İnalçık, H. (2010). Osmanlı tarihinde dönemler. *Doğu Batı*, 51, 9-29.
- İnalçık, H. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ: 1300-1600*. (Çev. R. Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karpat, K. H. (2015). Osmanlı tarihinin dönemleri: yapısal bir karşılaştırmalı yaklaşım. (Çev. T. Küçükcan). İçinde *Osmanlı ve dünya: Osmanlı Devleti ve Dünya tarihindeki yeri* (5. baskı), K. H. Karpat (ed.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. H. (2019). *Osmanlı Devleti'nin kısa sosyal tarihi: âyanlar bürokrasi demografi ve modernleşme*. (Çev. M. Varol). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kaymak, M. ve Teoman, Ö. (2016). The origins of the peculiarity of agrarian structures in Southeastern Anatolia: An assessment on Ottoman heritage. *Hacettepe University Journal of Economics and Administrative Sciences*. 2 (34). 1-23.
- Oyan, O. (1998). *Feodalizm ve Osmanlı tartışmaları*. Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Oyan, O. (2016). *Feodalizmden kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Özbek, N. (2015). *İmparatorluğun bedeli: Osmanlı'da vergi, siyaset ve toplumsal adalet (1839-1908)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Özkaya, Y. (2014). *Osmanlı İmparatorluğu'nda âyânlık* (2. baskı). İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özvar, E. (1999). Osmanlı tarihini dönemlendirme meselesi ve Osmanlı nasihat literatürü. *Divan*, 2 (7), 135-51.
- Şahinöz, A. (2011). *Neolitik'ten günümüze tarım ekonomi ve politikaları*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Yerasimos, S. (1980). *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye: Bizanstan Tanzimata, Tanzimattan 1. Dünya Savaşına, 1. Dünya Savaşından 1971'e*. (Çev. B. Kuzucu). İstanbul: Gözlem Yayınları.